

Analysis of the dedication notes of manuscript Qurans of the Safavid period in the library of Astan Quds Razavi

 Azimi Habibollah¹

 Hanaforush Hamhdeh²

Submitted: 2025-01-31 Revised: 2025-04-22 Accepted: 2025-05-11 Published: 2026-02-27 pp.179-212

Abstract:

Subject: Considering the expansion of endowment culture during the Safavid period, this research examines and researches the endowment notes of the endowment Qurans of Astan Quds Razavi from various aspects. The objectives of the research are to examine and analyze the literary and jurisprudential structure and content, and the level of eloquence and rhetoric of the endowment notes in the Safavid period Qurans in the Astan Quds library.

In the present study, a survey method with a descriptive-analytical approach was used, and the endowment notes in 66 manuscripts of the Quran were examined and analyzed.

Research findings: Most of the scribes of endowment notes in the Safavid period were restricted to using the phrase "dibache" at the beginning of the note. About half of the endowment notes contain an opening sermon (hamdiyyah and tasliyyah).

The use of this phrase at the beginning of the endowment note stems from the Islamic religion and Shiite sect prevalent during the Safavid era, and the respect and interest for the Twelver Imams. More than half of the notes have a conclusion (Targhimeh).

One of the most common parts of the endowment note is the curse note, in which the donor uses the verse of the endowment in most cases and reminds that changing the endowment note and the endowment is a sin. The vast majority of endowment notes have the date of the endowment. Literary and fluent prose were the most common, and written prose was the least common.

The most frequent phrase is "to endow/to make an endowment/to make an endowment permanent". Most of the notes are in the Divan style and were written by scholars, court clerks and scribes and are very eloquent and eloquent. In more than half of the endowment notes, the direction and purpose of the endowment are mentioned in the Quran, indicating that from the donor's point of view, not moving the place of the endowment was of great importance.

Key words: Waqf notes, Waqf names, literary and jurisprudential structure of Qurans, manuscripts of Qurans, Astan Quds Razavi library.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

1. (Responsible author) Associate professor, and Advisor to the Head of the National Library and Archives of Iran.
2. Master's degree in Codicology from Imam Reza University in Mashhad city.

Studies

Original Paper

Report and Review

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References:

- Azarpey, Saeed (2011). A Review of Endowment Terminology, Osveh Publications.
- Ahmadi, Nozhat (2008). Shiism and Endowment in the Safavid Era. Scientific-Research Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Isfahan, 2(40), 72-73.
- Ahmadi, Nozhat (2001). The Institution of Endowment, Its Transformations and Cultural-Religious Functions in the Safavid Era, Alzahra University, Doctoral Dissertation.
- Afrvand, Ghadir (2001). Quranic Endowment Deeds. Endowment, Eternal Heritage, Spring and Summer 2001, Issues 33 and 34, pp. 5-32.
- Anvari, Hassan (2002). The Great Dictionary of Speech. Tehran: Sokhan.
- Iranpour, Sedigheh; Iraj Jalali; Ali Rahimi Sadeghi (2022). "Endowment and the Advancement of Islamic Civilization in the Safavid Era with a Focus on Educational, Cultural, and Medical Dimensions." Journal of Medical History, 14th Volume, Issue 47, pp. 1-16.
- Janati, Mohammad Ebrahim (1994). Endowment from the Perspective of Islamic Foundations. Quarterly Journal of Endowment, Eternal Heritage, 5, pp. 48-51.
- Hafeznia, Mohammad Reza (2003). Introduction to Research Methodology in Humanities. Tehran: SAMT.
- Hajazian, Mohsen (1996). The Culture of Endowment in Islam. Meshkaveh Journal, 50, pp. 112-131.
- Rahimifar, Mahnaz; Abdolqahar Saeedov (2013). "The Social Status of Endowers in the Safavid Era Based on Endowment Deeds." Scientific-Research Quarterly of History, Culture, and Islamic Civilization, Issue 12, pp. 43-63.
- Sajjadi Khorasgani, Mohammad Baqer (1996). Book Endowment in the Safavid Period: The Endowment Deed of the Library of Chaharbagh School in Isfahan. Bi-monthly Journal of Book Review, Bibliography, and Information in the Field of Islamic Culture, 7th Volume, Issue 38, June-July 1996, pp. 15-18.
- Shourmij, Mohammad (2016). The Role of the Safavid Government in the Rise and Fall of the Endowment Institution. Endowment, Eternal Heritage, Issue 93, pp. 37-64.
- Sadeghi, Zahra (2013). History of Iran in the Safavid Era. Tehran: Parseh.
- Obaidalkabisi, Mohammad (1985). Rules of Endowment in Islamic Sharia. Mazandaran: General Directorate of Hajj, Endowments, and Charity Affairs.
- Fazel Hashemi, Seyed Mohammad Reza (2002). Review of regulations and statutes of endowment of library resources and their role in the development or limitation of services. Quarterly Journal of Librarianship and Information, 5 (1). 49-55

Studies

Original Paper

Report and Review

- Mohammadi Khansari, Jalil (2013). Encyclopedia of Culture, Vocabulary, and Endowment Terms, Osveh Publications .
- Moazzen Alavi (1998). Endowment and its role in social justice and economic adjustment. Master's thesis
- Mirhosseini (2004). The position of endowment in Islamic Sharia. Master's thesis
- Mirmohammadi, Hamid Reza (2007). A look at the Quranic endowment deeds of Khansar mosques. Journal of Endowment Eternal Heritage, Summer 2007, Issue 58, pages 32 to 36
- Navaei, Abdolhossein; Nozhet Ahmadi (2002). The structure of the endowment institution in the Safavid era. Scientific Research Quarterly of Humanities, Alzahra University. 12(42). 21-42
- Mohammadi, Jalil (2004). The course of ownership in Iran and the method of registering documents and properties, published by Jalil Mohammadi.

doi تحلیل یادداشت‌های وقف قرآن‌های خطی دوره صفویه در کتابخانه آستان قدس رضویحمیده حنا فروش حبیب‌الله عظیمی

از صفحه ۷۸ تا صفحه ۹۹ تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸

چکیده

موضوع: با توجه به گسترش فرهنگ وقف در دوره صفویه، در این تحقیق به بررسی و پژوهش وقف‌نامه‌های قرآن‌های وقفی آستان قدس رضوی از جنبه‌های مختلف پرداخته می‌شود. اهداف تحقیق، بررسی و تحلیل ساختار و محتوای ادبی و فقهی، میزان فصاحت و بلاغت یادداشت‌های وقف در قرآن‌های دوره صفویه در کتابخانه آستان قدس رضوی است. در پژوهش حاضر از روش پیمایشی با رویکرد توصیفی - تحلیلی استفاده شده و یادداشت وقف در ۶۶ نسخه خطی قرآن مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

دستاورد‌های تحقیق: بیشتر کاتبان وقف‌نامه‌ها در دوره صفویه مقید بودند که از عبارت دیباچه در ابتدای یادداشت استفاده کنند. کاربرد زیاد عبارت‌هایی که با هو، هوهو، و... آغاز می‌شود در یادداشت‌های وقف این دوره نشانگر گرایش به تصوف و صوفی‌گری است. حدود نیمی از یادداشت‌های وقف، دارای خطبه آغازین (حمدیه و تسلیه) است. به کار بردن این عبارت در ابتدای یادداشت وقف از آیین اسلام و مذهب تشیع رایج در دوران صفوی و احترام و علاقه به ائمه اثنی‌عشری نشئت می‌گرفته است. بیش از نیمی از یادداشت‌ها، دارای انجامه می‌باشند. یکی از رایج‌ترین قسمت‌های وقف‌نامه لعنت‌نامه است که واقف در اکثر موارد از آیه وقف استفاده می‌کند و یادآور می‌شود که تغییر در وقف‌نامه و موقوفه گناه دارد. اکثر قریب به اتفاق یادداشت‌های وقف، دارای تاریخ وقف هستند. نثر ادبی و روان بیشترین فراوانی و نثر تحریری کمترین فراوانی را داشته‌اند. بیشترین فراوانی مربوط به عبارت وقف کرد/ وقف نمود/ وقف مؤبد نمود می‌باشد. اکثر یادداشت‌ها دیوانی است و توسط دانشمندان، منشیان و کاتبان دربار نوشته شده و از فصاحت و بلاغت بسیار برخوردار است. در بیش از نیمی از یادداشت‌های وقف قرآن‌ها، جهت وقف و هدف وقف ذکر شده و نشان آن است که از نظر واقف جابه‌جا نشدن مکان موقوفه دارای اهمیت بسیار بوده است.

کلمات کلیدی: یادداشت‌های وقف، وقف‌نامه‌ها، ساختار ادبی و فقهی قرآن‌ها، نسخ خطی قرآن‌ها، کتابخانه

آستان قدس رضوی

Cite this article: Azimi Habibollah, Hanaforush Hamhdeh. (2026). Analysis of the dedication notes of manuscript Qurans of the Safavid period in the library of Astan Quds Razavi. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskhah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). Vol-5, Issue-1, 179-212. <https://doi.org/10.22034/crtc.2025.497864.1180>

مقدمه

در طی حکومت خاندان صفویه به دلایل چندی از جمله سیاست مذهبی پادشاهان این سلسله و ایجاد یک حکومت دین‌مدار، وقف گسترش بسیاری یافت (نوایی، ۱۳۸۱، ص. ۶۰). کثرت موارد وقف برای حرم امامان و امامزادگان گویای ارج نهادن جامعه به مظاهر آیین تشیع است. البته مطمئناً این موارد وقف در ابتدا از سوی مردمی که به تازگی تغییر مذهب داده بودند، انجام نپذیرفت بلکه از سوی دولتمردان و بزرگان که در رأس آنان شخص شاه قرار داشت، انجام گرفت. این نوع موقوفه به مرور نوعی از ارزش در جامعه تلقی شد و در جهت همین ارزش‌ها و همراه با سیاست‌های مذهبی حکومت به پیش می‌رفت (احمدی، ۱۳۸۷، ص. ۵۵).

بنا بر شواهد و قراین تاریخی، در طی حکومت خاندان صفویه به دلایل چندی از جمله سیاست مذهبی پادشاهان این سلسله و ایجاد یک حکومت دین‌مدار و رسمیت یافتن آیین تشیع، سنت وقف در آن گسترش قابل ملاحظه‌ای یافت. در نتیجه ساختار نهاد وقف نیز توسعه یافت و این گسترش به حدی بود که خود توانست بر جنبه‌های مختلف جامعه تأثیرات عمیقی گذارد (احمدی، ۱۳۹۰، ص. ۲۵). با توجه به اینکه علما و دانشمندان ایرانی در دوره صفویه در زمینه تدوین، کتابت و استنساخ کتب خطی در کانون‌های مختلف فعالیت گسترده‌ای داشتند و خطاطان و خوشنویسان هم در تولید نسخه‌های خوشنویسی شده، به ویژه قرآن‌های نفیس و هنری، تلاش وافر نمودند، بدون شک یکی از جایگاه‌های بلامنازع ظهور و تجلی سنت حسنه وقف در این دوره، نسخه‌های خطی به‌ویژه قرآن‌ها بوده‌اند.

یکی از مهم‌ترین یادداشتهای موجود در اوراق اولیه نسخ خطی، یادداشت وقف (وقف‌نامه) است که علاوه بر آنکه حکایت از فرهنگ احسان و بخشش پیشینیان دارد، موجب ماندگاری این کتاب‌ها در قرون متمادی شده است. با توجه به گسترش فرهنگ وقف در دوره صفویه و وجود تعداد قابل توجهی از قرآن‌های وقفی این دوره در بارگاه منور رضوی، طی انجام این تحقیق به بررسی و پژوهش وقف‌نامه‌های این قرآن‌ها از جنبه‌های مختلف پرداخته می‌شود.

وقف پیش از اسلام: عنوان وقف، پیش از اسلام بین پیروان همه ادیان در غرب و شرق متداول بوده اداره معبدها، صومعه‌ها، آتشکده‌ها، زندگی اسقف‌ها، موبدان و کاهنان از منابع موقوفات بوده است (جناتی، ۱۳۷۸، ص. ۴۹). دکتر الکیسی می‌گوید: حبس مال پیش از اسلام نیز معروف بوده است گرچه به نام حبس یا وقف نامیده نمی‌شده است، امت‌ها با اختلاف ادیان و معتقداتشان با انواعی از تصرفات مالی آشنا بودند که از حیث مفهوم دور از حدود معنای وقف اسلامی نبود. اوقاف ابراهیم خلیل (ع) که تا امروز نیز باقی است خود بهترین دلیل بر وجود وقف قبل از اسلام است. می‌توان گفت حبس پیش از اسلام برای مردم روشن بوده است با این تفاوت که در حبس‌های مسلمانان اصل بر این است که برای رضایت خداوند باشد در صورتی که در احباس زمان

جاهلیت چنین قصدی در کار نبوده است (مؤذن علوی، ۱۳۷۷، ص ۳۸).

وقف از نظر اسلام: اگرچه در قرآن مجید، آیه‌ای مربوط به وقف و حکم فقهی آن به طور مستقل و مختص دیده نمی‌شود، لکن در موارد بسیاری به انفاق، احسان، صدقه، قرض الحسنه، تعاون و اعمال خیر تأکید و سفارش شده است. در آیات شریفه ۷۶ سوره مریم و ۴۶ سوره مبارکه کهف خداوند به اعمال صالحی که اجرش نعمت ابدی است و تا قیامت باقی است (مانند نماز، تهجد، ذکر خدا، صدقات جاری چون بنای مسجد و مدرسه و موقوفات و خیرات در راه خدا) نزد پروردگار بسی بهتر و عاقبت آن نیکوتر است، اشاره شده است (محمدی خوانساری، دانشنامه فرهنگ لغات و اصطلاحات وقف، ذیل مدخل وقف از نظر اسلام، ص ۴۰۶-۴۰۷).

وقف در سنت: در کتاب مغازی، واقدی نقل می‌کند که مخریق (یکی از مسلمانان متمول که از علمای ثروتمند یهود بوده که بعداً مسلمان شده بود) اراضی خود را به موجب وصیتی در اختیار حضرت محمد (ص) گذارده بود؛ و حضرت آنها را وقف فرمود. از حضرت فاطمه (س) وصیت‌نامه‌ای نقل شده که حضرت علی (ع) آن را نوشته و مقداد بن اسود و زبیر بن عوام آن را گواهی کرده‌اند. آن حضرت وصیت فرموده است که حوائطه (بستان‌های) هفت‌گانه را به علی بن ابی‌طالب (ع) و بعد از ایشان به حسن بن علی (ع) و بعد از او به حسین (ع) و بعد به «اکبر فالاکبر» از فرزندانش وقف نمایند (محمدی خوانساری، جلیل، ۱۳۹۲، ذیل مدخل وقف در سنت، ص ۴۰۸-۴۰۹).

در یکی از وقف‌نامه‌های امیرمؤمنان علی (ع) آمده است: «این وقف‌نامه امیرالمؤمنین علی است که صدقه گرداند این چشمه را برای فقرای مدینه، صدقه‌ای که نه فروش رود و نه به بخشش درآید و نه انتقال پذیرد تا خداوند همان وارث آسمان‌ها و زمین وارث آن شود. اگر فرزندانم حسن و حسین محتاج شدند بهره‌ای از آنها نباشد» (سیر مالکیت در ایران و چگونگی ثبت اسناد و املاک، ص ۱۷۰ و ۱۷۱).

وقف و ارکان آن: وقف، عقدی است که بر طبق آن شخصی مال معینی از اموالش را جهت استفاده فرد یا افرادی یا مؤسسه‌ای اختصاص می‌دهد و پس از آن، مال مذکور از ملکیت واقف خارج شده و قابل نقل و انتقال نخواهد بود (انوری، ۱۳۸۱، ص ۸۲۶۰). وقف در اصطلاح فقهی عبارت است از این که شخصی عین مال را حبس دائم کند و منافع آن را شرعاً و به رایگان در اختیار مؤسسات یا اشخاص بخصوص بگذارد. مذاهب دیگر اسلامی برای وقف تعاریف مختلفی دارند و فقهای هر مذهب وقف را آن‌گونه تعریف کرده‌اند که بیانگر گرایش آنان در مورد مالکیت وقف باشد (عبیدالکبیری، ۱۳۶۴، ص ۶۴).

ارکان وقف عبارتند از عواملی که وجود آنها برای حصول و تحقق وقف ضروری می‌باشد. ارکان وقف چهارتاست: ۱- صیغه ۲- واقف ۳- عین موقوف ۴- موقوف علیه (محمدی خوانساری، جلیل (۱۳۹۲)، ذیل

مدخل ارکان وقف، ص ۳۱-۳۲). آذری، ارکان وقف را ۷ مورد دانسته است: واقف، مورد وقف، موقوف علیه یا موقوف علیهم، متولی، ناظر، قبض و اقباض، وقف‌نامه (آذری، سعید (۱۳۹۰)، ص ۴۷). اکثر علما از جمله علامه حلی در تذکره الفقها فرموده است: ارکان وقف چهار چیز است: ۱- صیغه وقف ۲- واقف ۳- موقوف ۴- موقوف علیه.

الف) صیغه وقف: وقف واقع می‌شود به ایجاب از طرف واقف به هر لفظی که دلالت بر آن کند و قبول طبقه اول از موقوف علیه یا قائم مقام قانونی آنها در صورتی که محصور باشند مثل وقف بر اولاد و اگر موقوف علیهم غیر محصور یا وقف بر مصالح عامه باشد، در این صورت قبول حاکم شرط است (آذری، سعید (۱۳۹۰)، ص ۲۶۹)

تمامی علمای شیعه امامیه و مذاهب اربعه بر این مطلب اتفاق نظر دارند که وقف با لفظ "وقف" تحقق پیدا می‌کند و این لفظ صراحت در وقف دارد و به هیچ قرینه لغوی، شرعی و عرفی احتیاج ندارد؛ و بنا بر قول علامه حلی، لفظ صریح در وقف «وقف» است و لاغیر.

ب) واقف: کسی که چیزی را وقف می‌کند و در راه خدا حبس می‌نماید (لغت نامه دهخدا). به عبارت دیگر کسی که مال یا اموالی را در راه خیر و برای مصالح عام یا خاصی وقف می‌کند (محمدی خوانساری، جلیل (۱۳۹۲)، ذیل مدخل واقف، ص ۴۰۰). واقف باید مالک مالی باشد که وقف می‌کند از طرفی دارای اهلیتی باشد که در معاملات معتبر است (آذری، سعید (۱۳۹۰)، ص ۲۶۹)

امام خمینی (ره) در تحریرالوسیله می‌فرماید: وقف کننده بایستی عاقل، بالغ، مختار و غیر محجور باشد و ممنوعیتی از تصرفات در مالی که وقف می‌کند را نداشته باشد، بلکه وقف کافر هم صحیح است که می‌بایست در دین اسلام یا بر دین او مشروع باشد.

ج) موقوفه: موقوفه یا مورد وقف باید عین باشد (دین نباشد) و با باقی ماندن عین، قابل انتفاع باشد و قابلیت قبض باشد به علاوه قابل تملک باشد. فقط وقفی جایز است که با بقاء عین بتوان از آن منتفع شد، اعم از اینکه منقول باشد یا غیرمنقول، مشاع باشد یا مفروز (آذری، سعید (۱۳۹۰)، ص ۲۶۹).

موقوفه باید دارای چهار شرط باشد: الف- عین باشد (دین نباشد)، لذا وقف چیزی که عین نباشد مانند طلب مال مجهول صحیح نیست. ب- مملوک باشد (یعنی قابلیت تملک داشته باشد). ج- با باقی ماندن عین، قابل انتفاع باشد؛ و د- به تصرف دادن آن صحیح باشد. امام خمینی (ره) در تحریرالوسیله می‌فرماید: آنچه وقف می‌شود باید قابل تملک یا دارای منافع حلال باشد، به طوری که بشود با بقای اصل ملک به مدت قابل توجهی از آن منتفع برد؛ و لازم نیست که هم اکنون قابل بهره‌برداری باشد، بلکه کافی است بعد از مدتی از آن انتفاع شود.

د) موقوف علیه: وقف در صورتی نافذ است که اولاً موجود باشد. ثانیاً اهلیت تملک داشته باشد. ثالثاً معین باشد. رابعاً وقف بر او جایز باشد (باقری زنده‌دل، مبین، جزوه وقف و احکام و مقررات آن، ص ۲۴-۳۱؛ محمدی خوانساری، جلیل (۱۳۹۲)، ذیل مدخل موقوف‌علیه، ص ۳۷۹).

در شرایط موقوف علیه، اختلافی بین فقها وجود دارد. علامه حلی سه شرط برای موقوف علیه بیان می‌کند: ۱- باید اهلیت تملک داشته باشد. ۲- معلوم باشد. ۳- وقف کردن به حرام نباشد.

بعضی از فقها برای موقوف علیه پنج شرط قائلند: ۱- موقوف علیه باید در زمان وقف موجود باشد. ۲- باید اهلیت تملک داشته باشد. ۳- وقف بر معصیت خداوند نباشد. ۴- معین و غیرمجهول باشد. ۵- وقف بر خود یا شریک قراردادن خود نباشد (حجازیان، ۱۳۷۵، ص ۱۱۵۵).

وقف در دوره صفوی: یکی از دوره‌های شکوفایی وقف در تاریخ ایران، عصر صفویه است؛ وقف گسترش بسیاری یافت و این توسعه به حدی بود که خود توانست بر جنبه‌های مختلف جامعه تأثیرات عمیقی بگذارد (نویسی، عبدالحسین و احمدی، نزهت، ۱۳۸۱، ص ۲۲). هنگامی که صفویان به قدرت رسیدند، خود از واقفان عمده شدند. صفویان موقوفه دار و ارتزاق کننده از درآمد موقوفات، خود در دوره فرمانروایی خویش با ایجاد موقوفات مهم نقشی متفاوت از دوره پیش از روی کار آمدن را برعهده گرفتند (صفت گل، ۱۳۸۱، ص ۳۱۷). پادشاهان صفویه بسیاری از املاک خود را وقف مقاصد خیریه خصوصاً وقف بقاع متبرکه و از همه بالاتر آستان مقدس امام رضا در مشهد و خواهرش حضرت معصومه در قم می‌کردند.

یکی از مهم‌ترین وقفیات در دوره صفویه، کتاب و کتابخانه و مدرسه بود. شاه صفوی پس از بنای مدرسه، کتابخانه‌ای نیز برای آن بنا می‌کرد و خود به وقف شماری کتاب جهت آن همت می‌گماشت و قاعدتاً علما و افراد دیگر نیز دست به این کار می‌زدند (محمدپور، حامد، ۱۴۰۰، ص ۷۲). به عنوان نمونه، شاه عباس صفوی و شیخ بهایی، تعدادی از قرآن‌ها و کتاب‌های نفیس دیوانی را به کتابخانه آستان قدس رضوی وقف نمودند و یادداشت‌های وقف آنان در اوراق اولیه آن نسخه‌ها درج شده است.

نهاد وقف از جمله نهادهای ریشه‌دار و استواری است که در جامعه پیش از صفویان وجود داشته است. تنها تفاوت در این دوره تغییر کارکرد آن می‌باشد. با رسمیت یافتن آئین تشیع در دوره صفوی، کارکرد نهاد وقف در خدمت آئین جدید قرار گرفت و خود را با نیازها و احتیاجات آن منطبق کرد (نویسی، ۱۳۸۱، ص ۲۳). وقف در عصر صفویه از دوره فرمانروایی شاه طهماسب اول شکل گرفت. در این دوره شاه به عنوان واقفی بزرگ تعداد زیادی موقوفه برای آستانه حضرت عبدالعظیم در ری معین کرد. شاهزاده خانم‌های صفوی از جمله زینب بیگم، دختر شاه طهماسب نیز بعدها املاکی را بر آستانه وقف کردند. پس از شاه طهماسب تا روی کار آمدن شاه عباس اول،

وقف در ایران افول یافت. پس از شاه عباس تا روی کار آمدن شاه سلیمان همچنان نهاد وقف بر پایه ساختاری که در زمان شاه عباس ایجاد شده بود، استمرار یافت. از نکات جالب توجه در این دوره گرایش بانوان به وقف بود. با روی کار آمدن شاه سلیمان، نهاد وقف در ایران وارد مرحله نوینی شد چنان‌که موقوفات گسترش یافت و ساختار وقف نیز تغییراتی یافت؛ این روند تا پایان عصر صفویه و سقوط اصفهان ادامه یافت (صادقی، ۱۳۹۲، ص ۲۲۸).

جایگاه وقف کتاب: اگر به مقوله وقف به طور همه جانبه نگریسته شود و اهمیت این سنت نبوی در تزکیه نفوس، کاهش فاصله طبقاتی، گسترش دانش، ماندگاری هنر و تقویت بنیان‌های عقیدتی و فکری و دیگر آثار حیات‌بخش آن تبیین گردد، سهم عمده‌ای در تحول ساختار فرهنگی جامعه ایفا خواهد کرد و شکوه تمدن دیرینه اسلامی را در پیوند با غرور ملی و انگیزش‌های فطری به نمایش خواهد گذاشت.

توجه و علاقه مسلمانان خصوصاً ایرانیان به علم و فرهنگ و هنر باعث گردید تا در جهت تألیف، گردآوری، استنساخ و کتاب‌آرایی نسخه‌ها هنرنمایی کردند و عالمان و ادیبان و هنرمندان، بهترین اوقات عمر خود را صرف نگارش یا استنساخ و کتاب‌آرایی کردند و در این کار از هنرهای مختلف در خدمت کتاب، در هر چه زیباتر کردن نسخه‌ها اهتمام فراوان ورزیدند. به این ترتیب کتابخانه‌های بسیار عظیمی در طول تاریخ ساخته شد و کتب بی‌شماری در این کتابخانه‌ها گردآوری شد. یکی از نکات مهم و قابل توجه در تاریخ کتاب و کتاب‌آرایی و نسخ خطی، موضوع وقف و اهدا در این امور است (محمودی‌فر، ۱۴۰۳، ۲۳).

سنت وقف گرچه ریشه در تاریخ و فرهنگ ایران داشته است، با این همه به دلیل دگرگونی‌های چشمگیر سیاسی و مذهبی ایران در عهد صفوی، ساختار و کارکردهای نهاد وقف تا اندازه‌های زیاد با ادوار پیش از آن تفاوت یافت. مهم‌ترین جنبه این تفاوت را می‌توان در توسعه روزافزون وقف بر بنیاد سیاست مذهبی و شیوه کشورداری در داخل و سیاست خارجی دولت صفوی مشاهده کرد. از سوی دیگر در داخل قلمرو صفویان به‌ویژه در پی گسترش مدارس و مساجدی که در آنها اعضای ساختار دینی به تحصیل و تدریس می‌پرداختند، موقوفات مربوط به آنها گسترش چشمگیر یافت. هر مدرسه و مسجد دارای موقوفاتی می‌شد که گاه بسیار زیاد بودند. از درآمد همین موقوفات بود که مواجب مدرسین، پیش‌نمازان، شهریه طلاب و هزینه‌های نگهداری ساختمان پرداخت می‌شد (صفت گل، ۱۳۸۱، ص ۳۱۸).

یک بررسی گذرا در باره موقوفات دوران صفویه حکایت از آن دارد که وقف کتاب هم از جمله موارد وقف به شمار می‌رفت. هنگامی که وقف بر مساجد و مدارس در میان بود، کتاب به‌ویژه قرآن و سایر کتاب‌های مورد نیاز طلاب نیز وقف می‌شدند (همان، ص ۳۲۹). وقف کتاب در میان شاهان صفویه رواج داشت، چنانکه آنچه از وقف‌نامه‌های مربوط به روزگار فرمانروایی شاه عباس دوم باقی مانده است، بخشی از آنها سلطنتی است یعنی خاندان سلطنت آنها را وقف کرده‌اند؛ و بیشتر این وقف‌نامه‌ها مربوط به وقف کتاب و به‌ویژه قرآن است که عمدتاً

بر آستانه قم وقف شده‌اند (همان، ص ۳۲۵).

وقفنامه‌ها جزء منابع دست اول تاریخی هستند که نسبت به تنوع و کثرتشان، قابلیت انجام کار پژوهشی بیشتری بر روی آنها وجود دارد. چنانچه وقفنامه‌ها به صورت خاص تر مورد مطالعه قرار گیرند، نتایجی به دست می‌آید که در خصوص مطالعات نسخه‌های خطی بسیار حائز اهمیت خواهد بود. همچنین نتایج حاصل از مطالعه و بررسی تاریخی و علمی وقفنامه‌ها در دوره صفوی که به دلیل رواج آیین تشیع، رونق بسیار داشته؛ علاوه بر دریافت گزارش‌های تاریخی و شناخت صحیح و ارزش گذاری آن، می‌تواند به عنوان منبعی مهم در دریافت اطلاعات ادبی، اقتصادی، جغرافیایی، نسب‌شناسی این دوره مورد استفاده قرار گیرد.

پیشینه پژوهش: در این بخش برخی از پژوهش‌هایی که به نحوی با موضوع این تحقیق ارتباط است، اشاره می‌شود.

۱- افروند (۱۳۸۰) در مقاله خود با عنوان «وقفنامه‌های قرآنی»، ضمن معرفی کهن‌ترین نسخه‌های خطی موقوفه دنیای اسلام و ایران، وقفنامه‌های ۴۸ قرآن خطی موجود در بخش اسلامی موزه ملی را مورد بررسی قرار داده و بیان داشته که این قرآن‌ها عمدتاً بر مساجد، مقابر و اماکن متبرکه وقف شده‌اند و مجموعه این قرآن‌ها از بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی به این موزه منتقل شده است.

۲- میرمحمدی (۱۳۸۶) در مقاله اش با عنوان «نگاهی به وقفنامه‌های قرآنی مساجد خوانسار» ضمن تاکید بر وجود تعدادی از نسخ خطی قرآن موسوم به «قرآن شصت پاره» در اکثر مساجد کهن خوانسار، به پرداخت هزینه خوشنویسان برای کتابت قرآن در خوانسار توسط مؤمنین و خیرین تاکید کرده و چنین بیان داشته که تعدادی از قرآنهای کتابت شده در این ولایت به اطراف فرستاده می شده است. وی ضمن بررسی ۳ نمونه از وقفنامه‌های موجود در قرآنهای شصت پاره موجود در مسجد جامع خوانسار، شرط‌های واقفان در چند نمونه از این قبیل وقفنامه‌ها را تبیین کرده است.

۳- سجادی خوراسگانی (۱۳۷۵) در مقاله اش با عنوان «وقف کتاب در دوره صفوی: وقفنامه کتابخانه مدرسه چهارباغ اصفهان»، مطالبی در خصوص وقف کتاب و اختصاص درآمد رقباتی برای استنساخ کتاب با ذکر نمونه‌هایی از آن پرداخته و متن وقفنامه‌ای که در اوراق اولیه کتابی توسط علامه مجلسی نوشته شده و در آن درآمد حمام واقع در اراضی نقش جهان اصفهان برای استنساخ کتاب وقف شده را آورده است.

۴- شورمیچ (۱۳۹۵) در مقاله خود با عنوان «نقش حکومت صفوی در فراز و فرود نهاد وقف»، ضمن بررسی ضرورت تأسیس نهاد وقف در این دوره با توجه به گسترش املاک وقفی به نحوه اداره آن پرداخته و چنین نتیجه می‌گیرد که سلاطین صفوی برای کسب مشروعیت، تقویت تشیع و اهداف اقتصادی و اجتماعی خود به وقف روی

آوردند.

۵- رحیمی و سعیداف (۱۳۹۲) در مقاله‌شان با عنوان «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفویه به استناد وقف‌نامه‌ها»، به تنوع تقسیم بندی مورخین و پژوهشگران و نظرات متفاوت آنان درباره طبقات اجتماعی این دوره را بیان کرده‌اند و سپس به بررسی وقف‌نامه‌های آستان قدس رضوی پرداخته و برخی از مهم ترین وقف‌نامه‌های دوره صفویه موجود در آستان قدس رضوی را معرفی کرده‌اند.

۶- ایرانیپور و همکارانش (۱۴۰۱)، در مقاله خود با عنوان «وقف و اعتلای تمدن اسلامی در عصر صفوی با نگاهی به ابعاد آموزشی، فرهنگی و پزشکی»، جایگاه وقف در دوره صفوی و تأثیرات آموزشی وقف بر تمدن اسلامی و نقش تأسیس مدارس و کتابخانه‌ها در این خصوص را بررسی کرده‌اند.

۷- حجازیان (۱۳۷۵) در مقاله پژوهشی با عنوان «فرهنگ وقف در اسلام» به بررسی، تعریف، اهداف، اقسام، ارکان، قلمرو و منابع وقف پرداخته است. از ویژگی جالب این پژوهش می‌توان به بررسی مباحث موجود در مذاهب غیر اسلامی نیز اشاره کرد.

۸- مؤذن علوی (۱۳۷۷) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان «وقف و نقش آن در عدالت اجتماعی و تعدیل اقتصادی»، موضوعاتی همچون تاریخچه وقف در اسلام، وقف در میان اصحاب رسول خدا، وقف در زمان بنی امیه، عباسیان، عثمانی، تاریخچه وقف در ایران، وقف در زمان صفویه، عواید و مصارف موقوفات در عصر صفویه، نحوه اداره موقوفات در عهد صفویه، وقف در میان ملت‌های جهان و مذاهب اسلامی، معنای وقف از نظر اهل لغت، مشروعیت وقف و.. را بررسی کرده است.

۹- حائری (۱۳۷۸) در رساله دکتری با موضوع «وقف در فقه اسلامی و نقش آن در شکوفایی اقتصاد اسلامی» در سه بخش اصلی مطالب را بیان نموده است. بخش اول شامل کلیات، واژه وقف و صدقه، مشروعیت و جایگاه وقف است. در بخش دوم با عنوان «وقف در فقه اسلامی»، شرایط وقف، مال موقوف و موقوف علیه را بررسی کرده، سپس تحت عنوان «احکام وقف» مباحث ملکیت در وقف، تولیت و نظارت بر وقف، شروط واقف، بیع و استبدال وقف، راههای اثبات وقف و مطالبی درباره سکنی، عمری، رقبی و حبس آرا مورد تحقیق قرار داده است. بخش سوم با عنوان «نقش وقف در شکوفایی اقتصاد و فرهنگ اسلامی» به کلیاتی پیرامون اقتصاد اسلامی پرداخته و سپس در ادامه، اهداف اقتصاد اسلامی و نقش مثبت وقف در تحقق آن اهداف را به اختصار بررسی کرده و در آخر پیشنهادهایی در مورد احیای مجدد و رونق دوباره سنت وقف، این سنت دیرینه اسلامی را مطرح کرده است.

۱۰- احمدی (۱۳۸۰) در رساله دکتری با عنوان «نهاد وقف، دگرگونی‌ها و کارکردهای فرهنگی - مذهبی آن در

عصر صفوی» معتقد است که شناخت دقیق نهاد وقف می‌تواند به شناخت دقیق‌تر کارکردهای آن منجر شود. وی در شش فصل زیر وقف در دوره صفوی را مورد بررسی قرار داده است: نهاد وقف (شامل: تعریف و مفهوم وقف، تحولات ساختاری در دولت صفوی و ...)، تأثیر نهاد وقف بر نظام آموزشی دوره صفوی، وقف و نهاد روحانیت، تشیع و وقف، وقف و آداب و مراسم مذهبی، دگرگونی‌های نهاد وقف در دوره صفوی.

۱۱- میرحسینی (۱۳۸۳) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با موضوع «جایگاه وقف در شریعت اسلام» به بررسی آراء فقهای شیعه و اهل سنت پرداخته و در حد توان، نظرات ایشان را بایکدیگر تطبیق داده است. در این پژوهش به تعاریف لغوی و اصطلاحی وقف، پیشینه و تاریخچه وقف، مشروعیت وقف و دلایل مشروعیت آن، اینکه وقف عقد است یا ایقاع، اقسام وقف و ارکان آن، شرط قبض عین موقوفه در وقف، اعتبار قبول به لفظ در تحقق وقف، اعتبار قصد قربت در وقف، موضوع ولایت بر وقف و ... پرداخته شده است.

آنچه از مرور پیشینه‌ها دریافت می‌شود آن است که تنوع و دامنه اطلاعات موجود در زمینه وقف کتاب، پژوهش‌های متعددی را می‌طلبد و تحقیقات انجام شده تاکنون با وجود آنکه به جنبه‌های مختلفی از وقف پرداخته، اما پژوهشی در ارتباط با یادداشتهای وقف قرآن‌های دوره صفوی انجام نشده است. از این رو ضرورت انجام چنین پژوهشی احساس می‌شود.

بحث و بررسی مباحث مورد پژوهش:

۱- ساختار و محتوای ادبی یادداشتهای وقف در قرآن‌های خطی دوره صفویه در کتابخانه آستان قدس چگونه است؟

۲- تنوع فصاحت و بلاغت در ادبیات نگارشی یادداشتهای وقف قرآن‌های خطی چگونه است؟

۳- ساختار و محتوای فقهی در یادداشتهای وقف نسخه‌های مورد تحقیق چگونه است؟

قرآن‌های وقف شده در کتابخانه آستان قدس رضوی: منابع سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد با قدمت هزار ساله از طرق مختلف تأمین می‌شود. در این میان هدایای مردمی و واگذاری‌هایی که به صورت وقف می‌باشد از مهم‌ترین آنهاست. قدیمی‌ترین قرآن در سال ۳۲۷ ه.ق به وسیله کشواد بن املاس وقف بر بارگاه مطهر امام رضا (ع) شده است.

منابع وقفی مرتبط با کتابخانه بر اساس وقف‌نامه‌ای که توسط واقف تنظیم شده وارد کتابخانه می‌شده است؛ و به طور معمول، واقف برای مجموعه منابع وقفی خود شرایطی قائل می‌شده و کتابخانه را ملزم به رعایت آن

می‌کرده است (فاضل هاشمی، ۱۳۸۱، ص ۵۰). با بررسی منابع موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی از تعداد ۶۱۶ قرآن خطی دوره صفوی موجود، ۶۶ قرآن دارای یادداشت وقف بوده که در دوره صفویه به آستان مبارک حضرت رضا (ع) وقف شده که در پژوهش حاضر، این ۶۶ قرآن دارای یادداشت وقف، انتخاب و ساختار و محتوای آنها بررسی شده است. پس از مشاهده و بررسی میکروفیلم‌ها و تصاویر یادداشت‌های وقف قرآن‌ها و درج اطلاعات مرتبط با هر کدام از یادداشت‌ها مطابق با مؤلفه‌ها و عناصر موجود در سیاهه واریسی، داده‌های مورد نیاز برای تجزیه و تحلیل یادداشت‌ها استخراج گردید. پس از توصیف داده‌ها، اطلاعات ثبت شده در سیاهه‌ها در قالب جدول ارائه گردیده و محتوای هر جدول مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

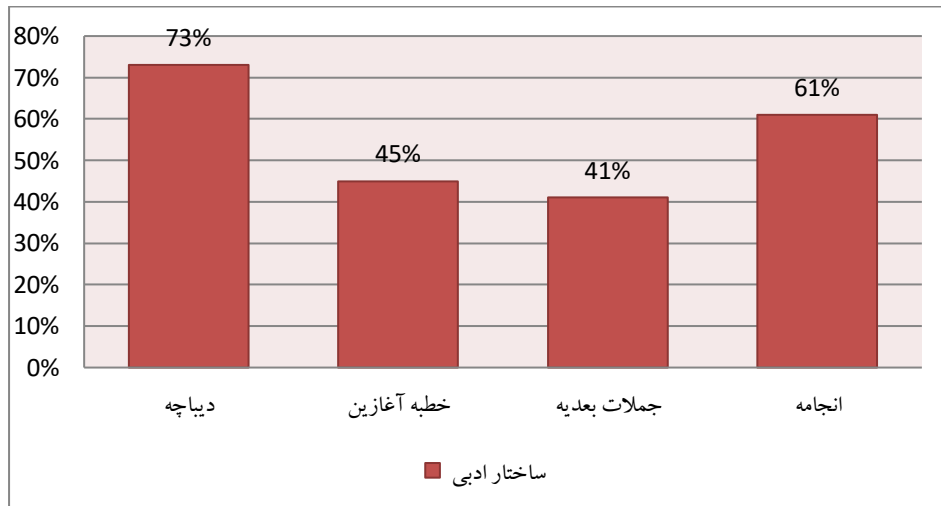

نتایج به دست آمده:

۱- چگونگی ساختار و محتوای ادبی یادداشتهای وقف در قرآن‌های خطی دوره صفویه

جدول شماره ۱. ساختار ادبی در یادداشتهای وقف

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	دیباچه	۴۸	۷۳%
۲	خطبه آغازین	۳۰	۴۵%
۳	جملات بعدیه	۲۷	۴۱%
۴	انجامه	۴۰	۶۱%

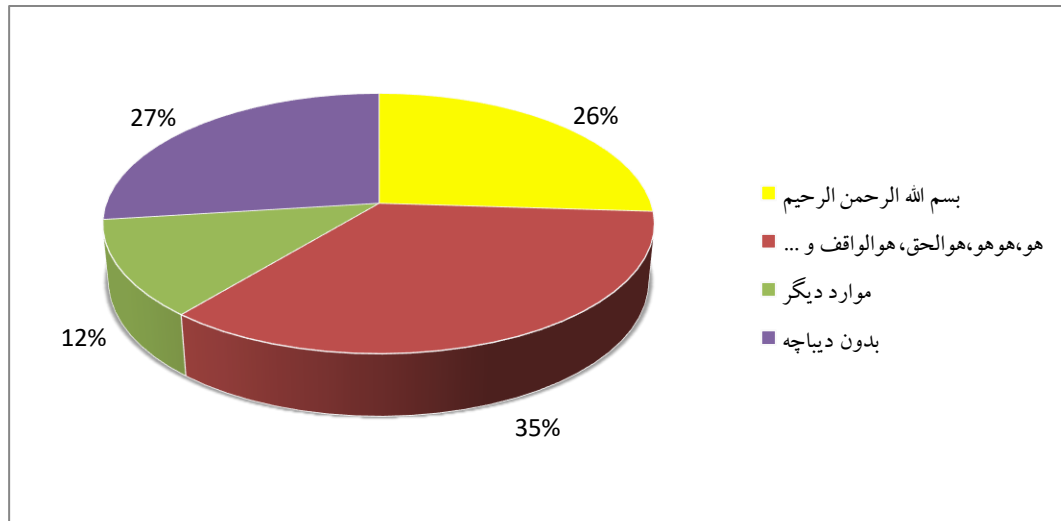
نمودار ۱. ساختار ادبی یادداشتهای وقف

بر اساس نتایج حاصل از جدول و نمودار ۱ مشاهده می‌شود که در ساختار ادبی یادداشتهای وقف، بیشترین فراوانی در به کار بردن دیباچه با ۷۳٪ و کمترین آن با ۴۱٪ در به کار بردن جملات بعدیه می‌باشد. یادداشتهای وقف به لحاظ ادبی شامل: دیباچه، خطبه آغازین، جملات بعدیه، انجامه بوده است.

جدول شماره ۲. عبارت دیباچه در یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	بسم الله الرحمن الرحيم	۱۷	۲۶%
۲	هو، هوهو، هوالحق، هوالواقف، هوالواقف بالضمائر، هو الواقف بالسرائر	۲۳	۳۵%
۳	موارد دیگر	۸	۱۲%
۴	بدون دیباچه	۱۸	۲۷%
۵	جمع	۶۶	۱۰۰%

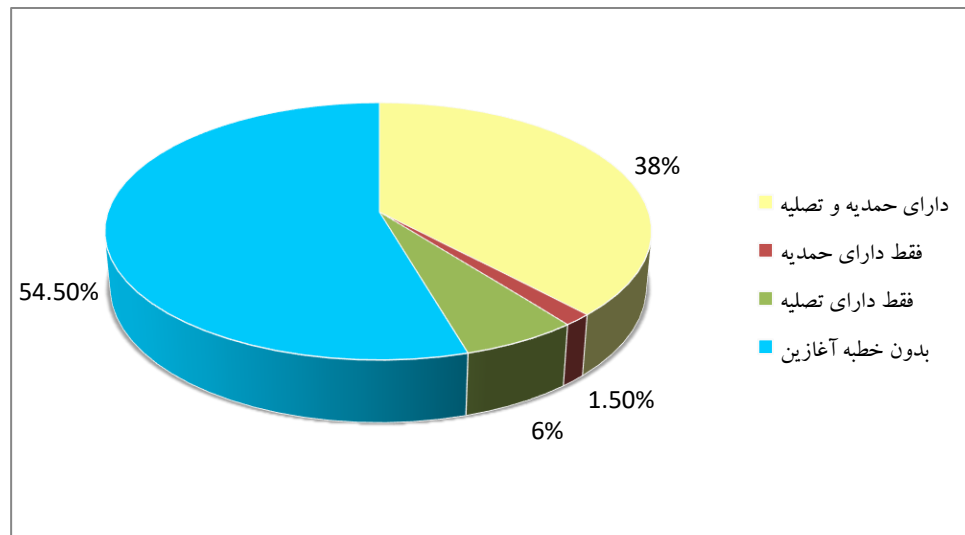
نمودار ۲. عبارات دیباچه در یادداشت‌ها

بر اساس نتایج جدول و نمودار شماره ۲ چنانکه مشاهده می‌شود از بین ۶۶ قرآن دارای یادداشت وقف ۲۷٪ آن بدون عبارت دیباچه و از ۷۳٪ باقیمانده بیشترین فراوانی در به‌کار بردن عبارت‌های هو، هوهو، هوالواقف و ... با ۳۵٪ می‌باشد. حکومت صفویان از آغاز براساس جریان صوفیانه شکل گرفته و در دوران حیات این حکومت از شیخ صفی تا جانشینان بعدی وی، اصل تصوف همواره حفظ، تعلیم و ترویج گشته است.

جدول شماره ۳. خطبه آغازین در یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	حمدیه و تصلیه	۲۵	۳۸%
۲	فقط دارای حمدیه	۱	۱%/۵
۳	فقط دارای تصلیه	۴	۶%
۴	بدون خطبه آغازین	۳۶	۵۴/۵%
۵	جمع	۶۶	۱۰۰%

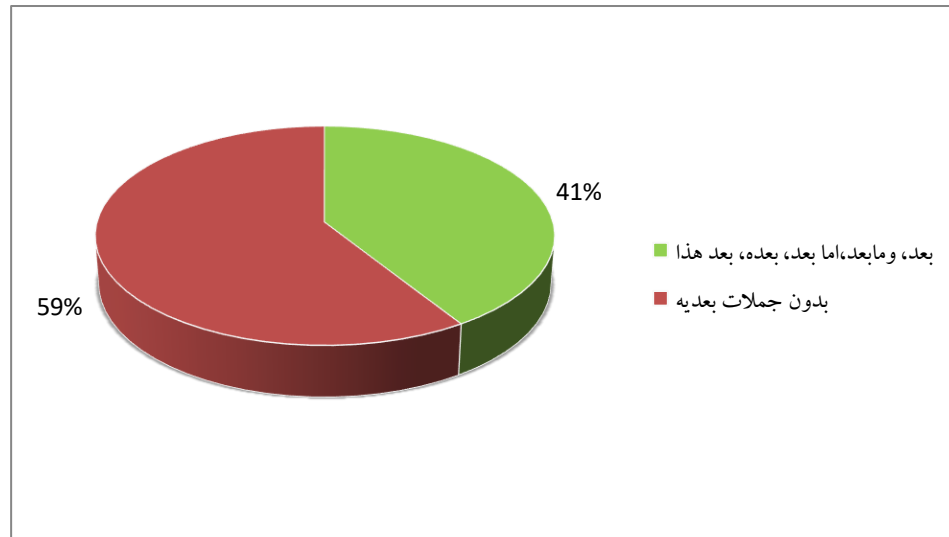
نمودار ۳. خطبه آغازین در یادداشت‌ها

بر اساس نتایج جدول و نمودار شماره ۳ همان‌طور که مشاهده می‌شود، حدود نیمی از یادداشت‌های وقف، دارای خطبه آغازین (حمدیه و تصلیه) می‌باشد که از این میان ۳۸% هم دارای حمدیه است و هم تصلیه. حمدیه عبارتی است که به حمد و ستایش خداوند می‌پردازد و تصلیه، سلام و درود به پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) است.

جدول شماره ۴. جملات بعدیه در یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	بعد، و مابعد، اما بعد، بعده، بعد هذا	۲۷	۴۱%
۲	بدون جملات بعدیه	۳۹	۵۹%
۳	جمع	۶۶	۱۰۰%

نمودار ۴. جملات بعدیه در یادداشت‌ها

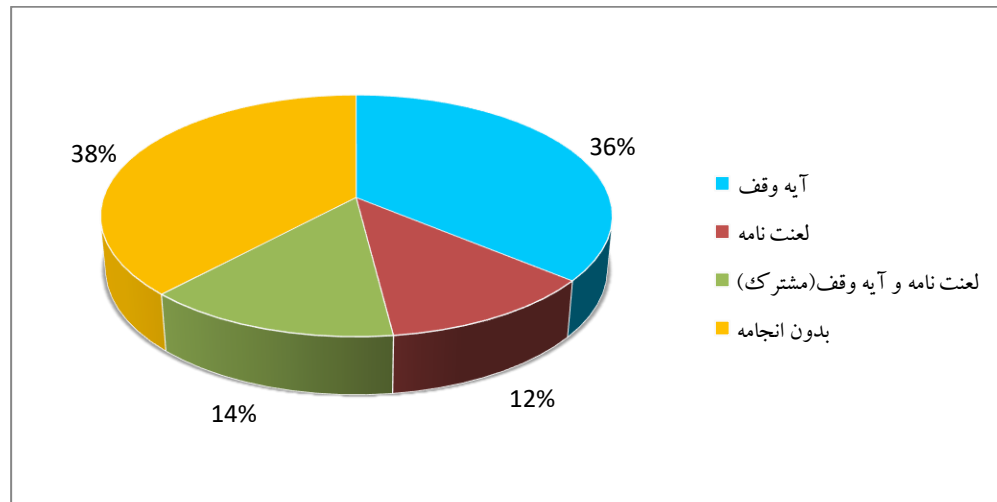
بر اساس نتایج جدول و نمودار شماره ۴، تنها در ۴۱% از یادداشت‌های فقط عبارت بعدیه بکار رفته است.

جدول شماره ۵. عبارت درج شده در انجامه یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	آیه وقف	۲۴	۳۶%

۱۲%	۸	لعنت‌نامه	۲
۱۴%	۹	آیه وقف و لعنت‌نامه (مشترک)	۳
۳۸%	۲۵	بدون انجامه	۴
۱۰۰%	۶۶	جمع	۵

نمودار ۵. انجامه در یادداشت‌ها

بر اساس نتایج جدول و نمودار شماره ۵، چنانچه مشاهده می‌شود بیش از نیمی از یادداشت‌ها دارای انجامه می‌باشند که در ۳۶٪ از آنها آیه وقف و در ۱۲٪ لعنت‌نامه و در ۱۴٪ هم آیه وقف و هم لعنت‌نامه به کار رفته است. یکی از رایج‌ترین قسمت‌های وقف‌نامه، لعنت‌نامه است که واقف در اکثر موارد از آیه وقف استفاده می‌کند (فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ...^۱).

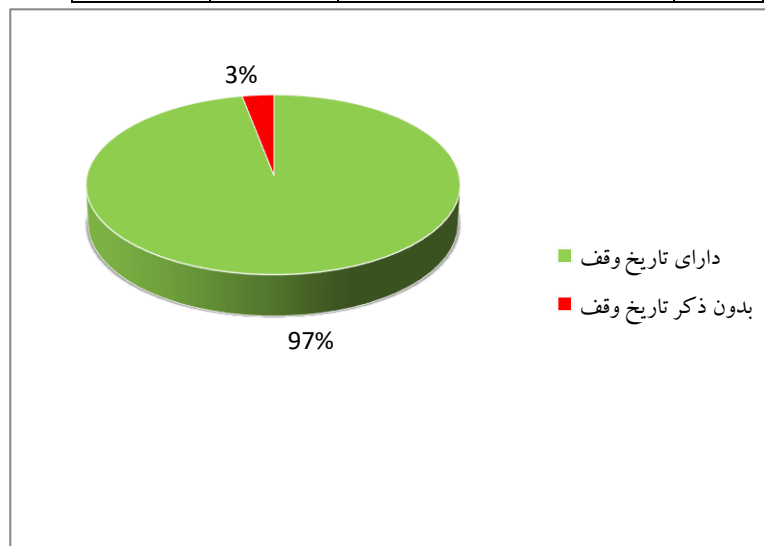
جدول شماره ۶. تاریخ وقف در یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
------	-------	-------	------

۱. سوره بقره آیه ۱۸۱.

۹۷%	۶۴	دارای تاریخ وقف	۱
۳%	۲	بدون ذکر تاریخ وقف	۲
۱۰۰ %	۶۶	جمع	۳

نمودار ۶. تاریخ وقف در یادداشت‌ها

بر اساس نتایج جدول و نمودار ۶ همان‌طور که مشاهده می‌شود ۹۷٪ از یادداشت‌های وقف دارای تاریخ وقف هستند؛ و تنها در ۳٪ از یادداشت‌ها تاریخ وقف ذکر نشده است. اکثر وقف‌نامه‌های مورد بررسی مربوط به پادشاهان و دولتمردان است که این گروه از جامعه صفوی یا خود و یا کاتبان و منشیان حکومتی اقدام به نگارش وقف‌نامه می‌کردند.

۲- جنبه‌های تنوع فصاحت و بلاغت در یادداشت‌های وقف قرآن‌های مورد تحقیق

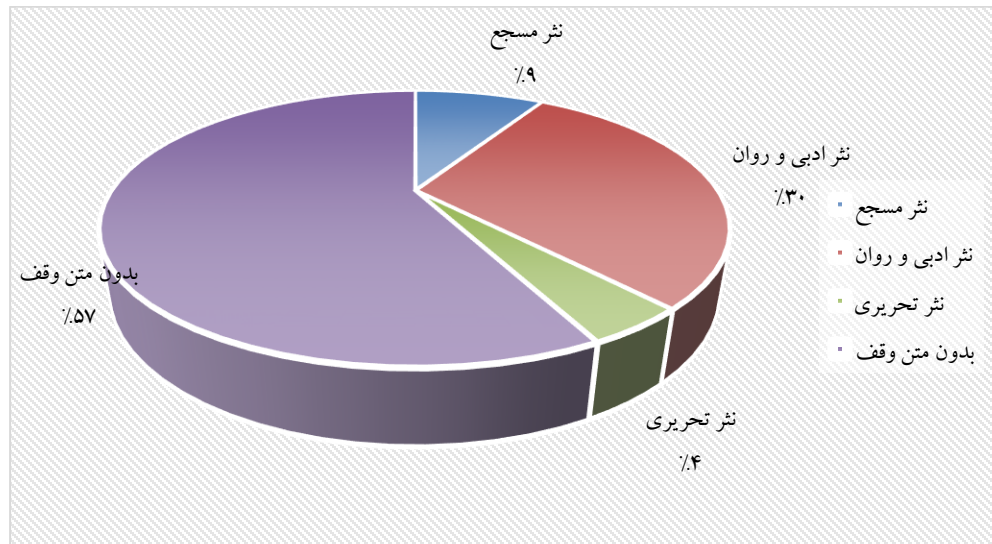
الف) ابتدا اجزاء وقف‌نامه به لحاظ ادبیات‌شناسی در جدول زیر مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد.

جدول شماره ۷. انواع نثر در یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
------	-------	-------	------

۲۷٫۵ %	۱۸	به‌کار بردن نثر مسجع	۱
۶۲%	۴۱	به‌کار بردن نثر ادبی و روان	۲
۹%	۶	به‌کار بردن نثر تحریری	۳
۱٫۵%	۱	بدون متن وقف‌نامه	۴
۱۰۰%	۶۶	جمع	۵

نمودار ۷. انواع نثر در یادداشت‌ها

(ب) در ادامه، کاربرد القاب در نثر یادداشت‌ها بررسی می‌شود.

جدول شماره ۸. کاربرد القاب در نثر یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	استفاده از القاب در نثر مسجع	۱۴	۲۱%
۲	استفاده از القاب در نثر ادبی و روان	۳۷	۵۶%

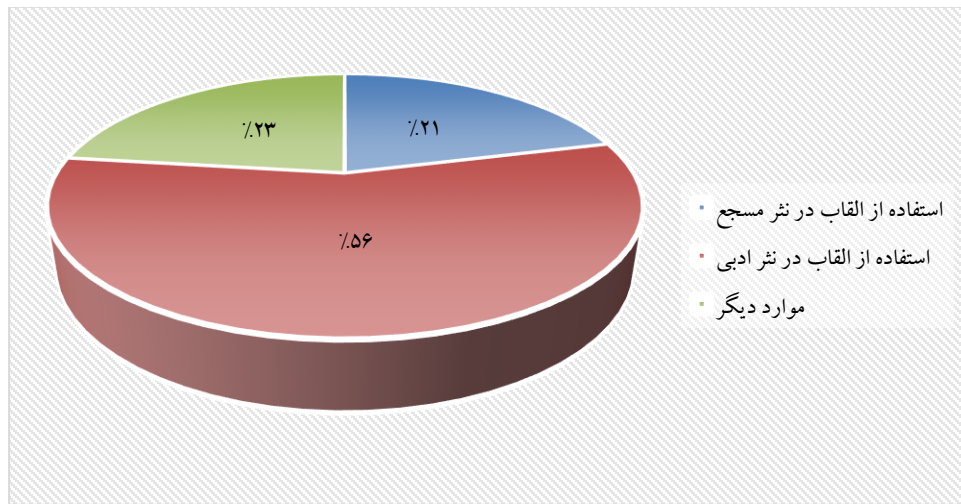

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

۲۳%	۱۵	دیگر موارد	۳
۱۰۰%	۶۶	جمع	۴

نمودار ۸. کاربرد القاب در نثر یادداشت‌ها

بر اساس نتایج جدول و نمودار شماره ۶ همان‌طور که مشاهده می‌شود، نثر ادبی و روان با ۶۲٪ بیشترین فراوانی و نثر تحریری با ۹٪ کمترین فراوانی را داشته‌اند. چنانچه در جدول و نمودار شماره ۷ مشاهده می‌شود در ۵۶٪ از یادداشت‌های وقف به نثر ادبی و روان و ۲۱٪ که به نثر مسجع است، القاب برای واقف بکار رفته و ۲۳٪ دیگر با عنوان موارد دیگر شامل یادداشت‌هایی است که یا به نثر تحریری نوشته شده یا بدون القاب برای واقف بوده است.

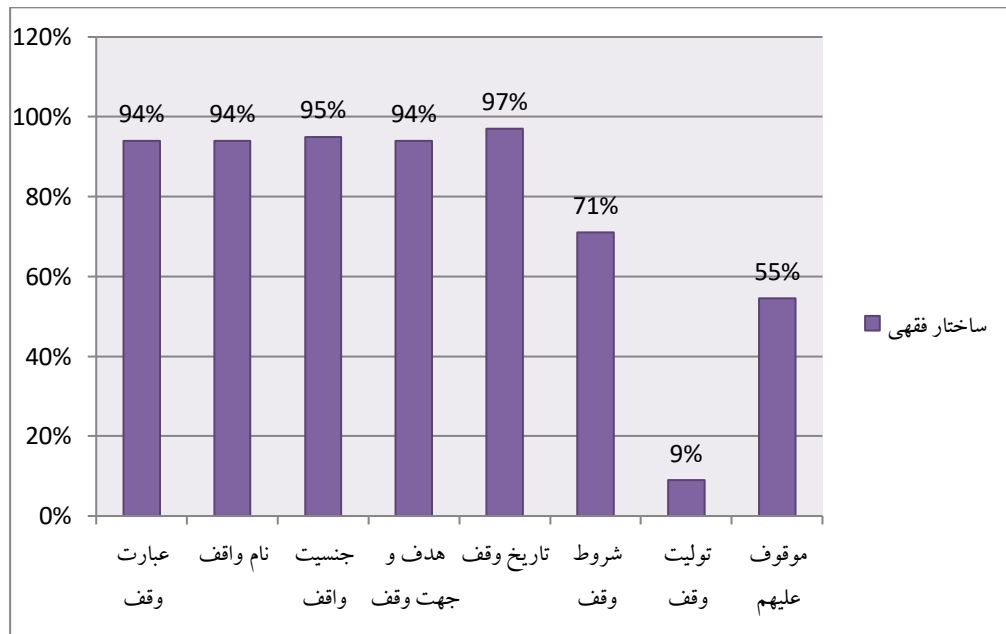
۳- ساختار و محتوای فقهی در یادداشت‌های نسخه‌های مورد تحقیق

جدول شماره ۹. ساختار فقهی در یادداشت‌های وقف

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	عبارت وقف	۶۲	۹۴%

۹۴%	۶۲	نام واقف	۲
۹۵%	۶۳	جنسیت واقف	۳
۹۴%	۶۲	هدف و جهت وقف	۴
۹۷%	۶۴	تاریخ وقف	۵
۷۱%	۴۷	شروط وقف	۶
۹%	۶	تولیت وقف	۷
۵۴%/۵	۳۶	موقوف علیهم	۸

نمودار ۹. ساختار فقهی در یادداشت‌های وقف

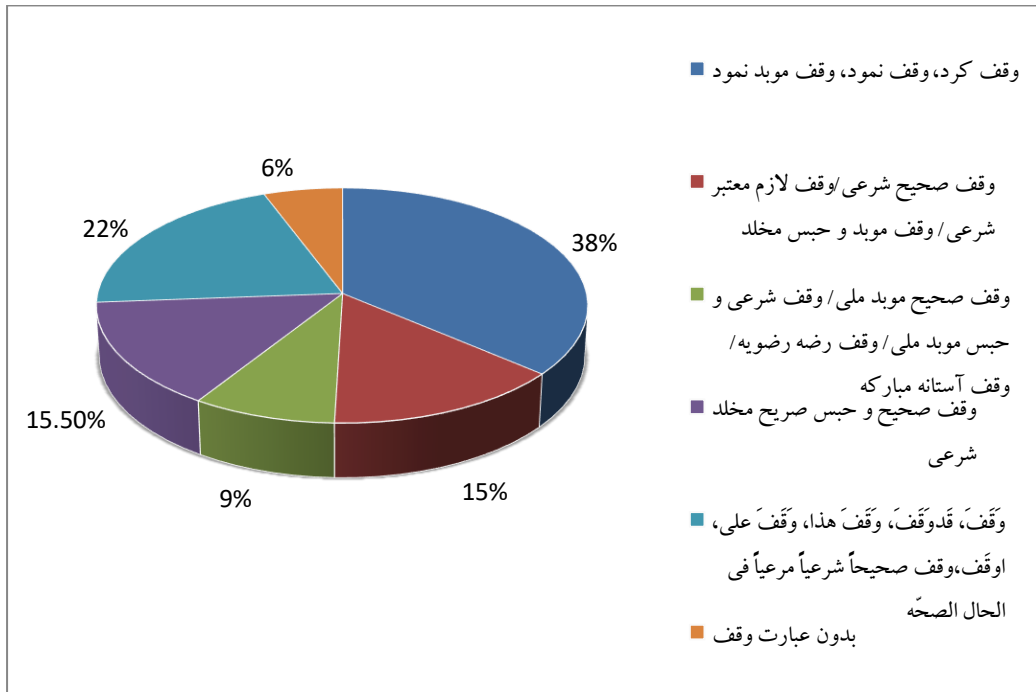
بر اساس نتایج جدول و نمودار ۹ همان‌طور که مشاهده می‌شود، بیشترین فراوانی در به‌کار بردن تاریخ وقف با ۹۷٪ و کمترین فراوانی در به‌کار بردن تولیت وقف با ۹٪ است. ساختار فقهی یادداشت‌های وقف شامل: عبارت وقف، نام واقف، جنسیت واقف، هدف و جهت وقف، تاریخ وقف، شروط وقف، تولیت وقف و موقوف علیهم

می‌باشد.

جدول شماره ۱۰. عبارت وقف در یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	وقف کرد/ وقف نمود/ وقف موبد نمود	۲۵	۳۸%
۲	وقف صحیح شرعی / وقف لازم معتبر شرعی / وقف مؤبد و حبس مخلد	۱۰	۱۵%
۳	وقف صحیح مؤبد ملی / وقف شرعی و حبس مؤبد ملی / وقف رضه رضویه / وقف آستانه مبارکه	۶	۹%
۴	وقف صحیح و حبس صریح مخلد شرعی	۷	۱۰%/۵
۵	وَقَفَ، قَدْ وَقَفَ، وَوَقَفَ هَذَا، وَوَقَفَ عَلَيَّ، اَوْقَفَ، وَقَفَ صَحِيحاً شرعياً مرعياً فی الحال الصَّحَّه	۱۴	۲۱%/۵
۶	بدون عبارت وقف	۴	۶%
۷	جمع	۶۶	۱۰۰%

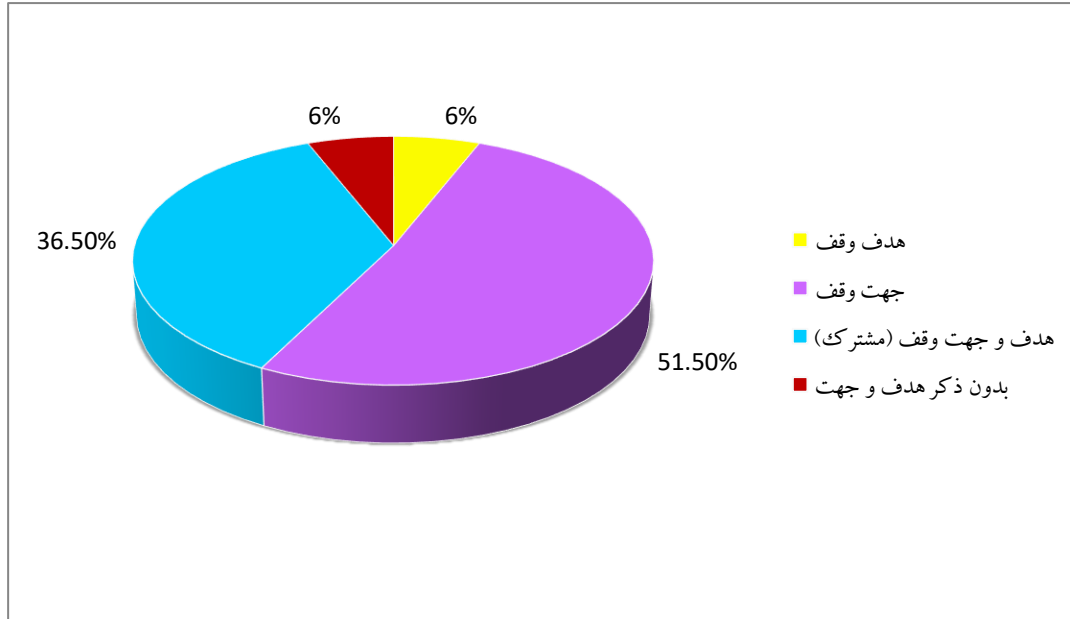

نمودار ۱۰. عبارت وقف در یادداشت‌ها

بر اساس نتایج جدول و نمودار ۱۰ بیشترین فراوانی مربوط به عبارت وقف کرد، وقف نمود، وقف مؤبد نمود با ۳۸٪ می‌باشد. در بررسی وقف‌نامه‌ها مشاهده می‌شود که اکثر قرآنی‌های وقف نفیس و از موقوفات پادشاهان و طبقه اشراف بوده است.

جدول شماره ۱۱. هدف و جهت وقف در یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	هدف وقف	۴	۶%
۲	جهت (مکان) وقف	۳۴	۵۱٪/۵
۳	هدف و جهت وقف مشترک	۲۴	۳۶٪/۵
۴	بدون ذکر هدف و جهت	۴	۶%
۵	جمع	۶۶	۱۰۰%

نمودار ۱۱. هدف و جهت وقف در یادداشت‌ها

بر اساس نتایج جدول و نمودار ۱۱، چنانچه مشاهده می‌شود بیشترین فراوانی مربوط به بکار بردن جهت (مکان) وقف با ۵۱/۵٪ می‌باشد. در ۳۶/۵٪ از یادداشت‌های وقف، همزمان هدف وقف نیز ذکر شده است؛ و در ۶٪ از وقف‌نامه‌ها تنها هدف وقف ذکر گردیده است. اینکه در بیش از نیمی از یادداشت‌های وقف قرآن هم جهت وقف و هم هدف وقف ذکر شده، نشان از آن است که از نظر واقف عدم جایجایی مکان موقوفه دارای اهمیت بسیار بوده و اکثراً با عبارت «به جهت روضه مبارکه امام رضا (ع)» بر مکان وقف تاکید شده است.

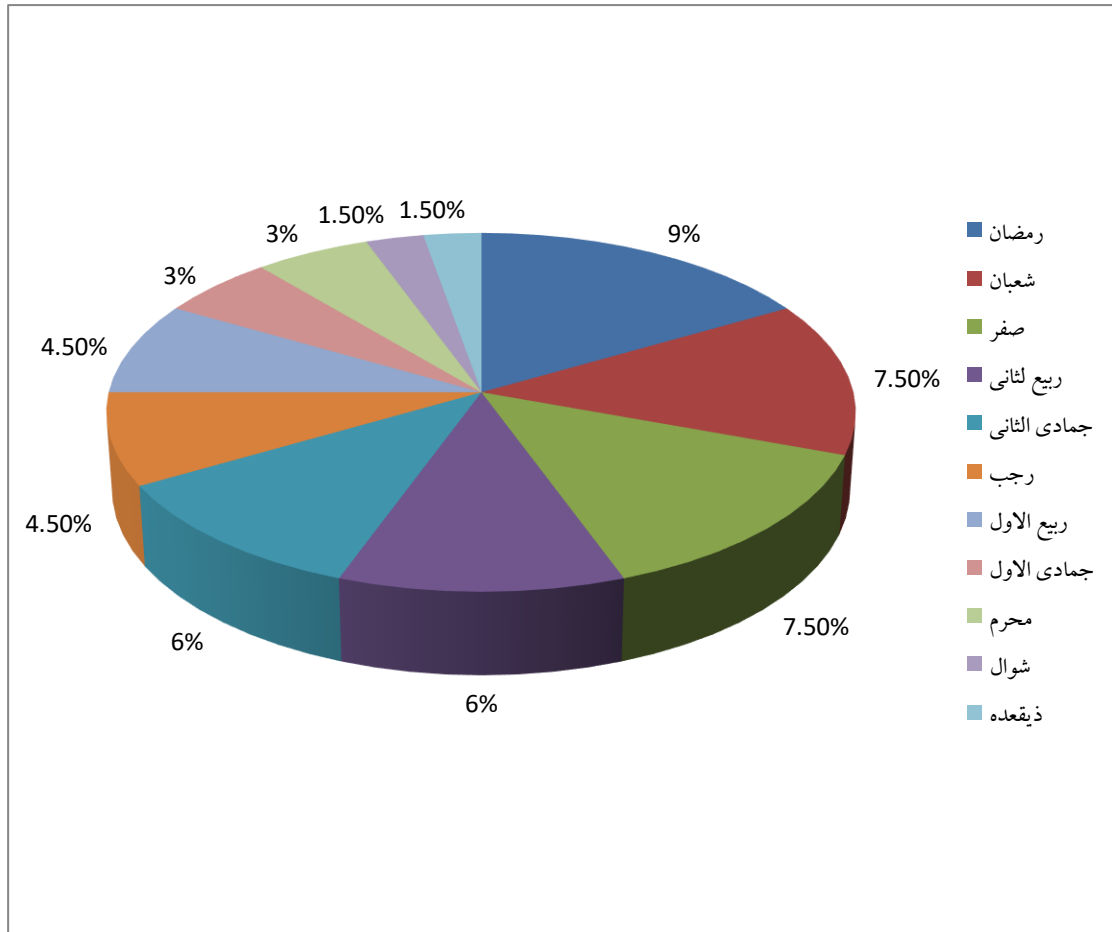
میزان تطبیق تاریخ وقف در یادداشت‌های قرآن‌های وقفی با ماه‌های قمری و مناسبت‌های مذهبی در جدول زیر نشان داده شده است.

جدول شماره ۱۲. میزان تطبیق تاریخ وقف در یادداشت‌ها

ردیف	عنوان	تعداد	درصد
۱	رمضان	۶	۹%
۲	شعبان	۵	۷/۵

۳	صفر	۵	۷/۵ %
۴	ربیع‌الثانی	۴	۶%
۵	جمادى‌الثانى	۴	۶%
۶	رجب	۳	۴/۵ %
۷	ربیع‌الاول	۳	۴/۵ %
۸	جمادى‌الاول	۲	۳%
۹	محرم	۲	۳%
۱۰	شوال	۱	۱/۵ %
۱۱	ذیقعدہ	۱	۱/۵ %
۱۲	ذی‌الحجه	۰	۰
۱۳	مجموع یادداشتهای با ذکر ماه	۳۶	۵۴%
۱۴	یادداشتهای بدون ذکر ماه	۳۰	۴۶%
۱۵	جمع کل	۶۶	۱۰۰ %

نمودار ۱۲. تاریخ‌های وقف در یادداشت‌ها

بر اساس نتایج جدول و نمودار ۱۲، در بین تاریخ‌های ماه‌های قمری، بیشترین فراوانی مربوط به ماه رمضان با ۹٪ و کمترین فراوانی مربوط به ماه‌های شوال و ذیقعدہ با ۱/۵٪ است. در ماه‌های دیگر سال بین ۳٪ تا ۷/۵٪ وقف قرآن صورت گرفته که همین تعداد اندک تقریباً با مناسبت‌های مذهبی موجود در ماه نیز تقارن دارد. به طور کلی در بیش از نیمی از وقف‌نامه‌ها، نام ماه به همراه تاریخ وقف قید شده است که نشان‌دهنده اهمیت آن از نگاه واقف است.

تحلیل نتایج به دست آمده:

تحلیل نتایج حاصل شده از مباحث مورد پژوهش به شرح زیر است:

۱. یادداشت‌های وقف به لحاظ ادبی شامل: دیباچه، خطبه آغازین، جملات بعدیه، انجامه بوده است. تقریباً اکثر کاتبان وقف‌نامه‌ها در دوره صفویه مقید بودند که از عبارت دیباچه در ابتدای یادداشت استفاده کنند؛ اما به کار بردن جملات بعدیه از نظر آنان چندان اهمیت و الزامی نداشته است.
۲. در یادداشت‌های وقف این دوره، کاربرد زیاد عبارت‌هایی که با هو، هوهو، و... آغاز می‌شود، نشانگر گرایش به تصوف و صوفی‌گری است.
۳. به کار بردن عبارت حمدیه و هم‌تصلیه در خطبه آغازین یادداشت‌ها نشأت گرفته از آیین اسلام و مذهب تشیع رایج در دوران صفوی و احترام و علاقه به ائمه اثنی عشری است.
۴. جملات بعدیه بعد از خطبه آغازین به طور کلی ریشه در فرهنگ عربی دارد و کاربرد کم آن در یادداشت‌های وقف دوره صفوی به دلیل گرایش به زبان فارسی و ترکی است.
۵. یکی از رایج‌ترین قسمت‌های وقف‌نامه، لعنت‌نامه است که واقف در اکثر موارد از آیه وقف استفاده می‌کند (فَمَنْ بَدَلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ...^۱) و با قید آیه یادآور می‌شود که تغییر در وقف‌نامه و موقوفه گناه دارد. در تعدادی از وقف‌نامه‌ها به دلیل رواج مذهب تشیع و علاقه و ارادت به ائمه معصومین (علیهم‌السلام)، واقف با عبارت فارسی بر تغییردهنده وقف، لعنت خدا و رسول و ائمه معصومین (ع) را می‌فرستد تا با استفاده از علاقه عموم به ائمه معصومین از بروز تغییر در وقف‌نامه و از بین رفتن موقوفه جلوگیری نماید. برخی از واقفان هم به جهت رعایت اصول و هم نگرانی نسبت به موقوفه، آیه وقف و عبارت فارسی لعنت‌نامه را مشترک در یک وقف‌نامه به کار برده‌اند.
۶. اکثر وقف‌نامه‌های مورد بررسی مربوط به پادشاهان و دولتمردان است که این گروه از جامعه صفوی یا خود و یا کاتبان و منشیان حکومتی اقدام به نگارش وقف‌نامه می‌نمودند؛ و به دلیل آنکه موقوفات جزء مفاخر آنان بوده است و همچنین با اصول نگارش وقف‌نامه آشنایی داشتند تاریخ وقف را اکثراً ذکر نموده‌اند.
۷. میزان کاربرد نثر ادبی و مسجع همچنین میزان بکاربردن القاب نشان‌دهنده آنست که اکثر یادداشت‌ها دیوانی است و توسط دانشمندان، منشیان و کاتبان دربار نوشته شده و از فصاحت و بلاغت بسیار برخوردار است. در بررسی وقف‌نامه‌ها مشاهده می‌شود که اکثر قرآن‌های وقفی نفیس و از موقوفات پادشاهان و طبقه اشراف بوده است. در دوره صفوی زبان دربار و درباریان ترکی بوده است و شاهان و دولتمردان اکثراً به این زبان و پس از

سوره بقره آیه ۱۸۱^۱.

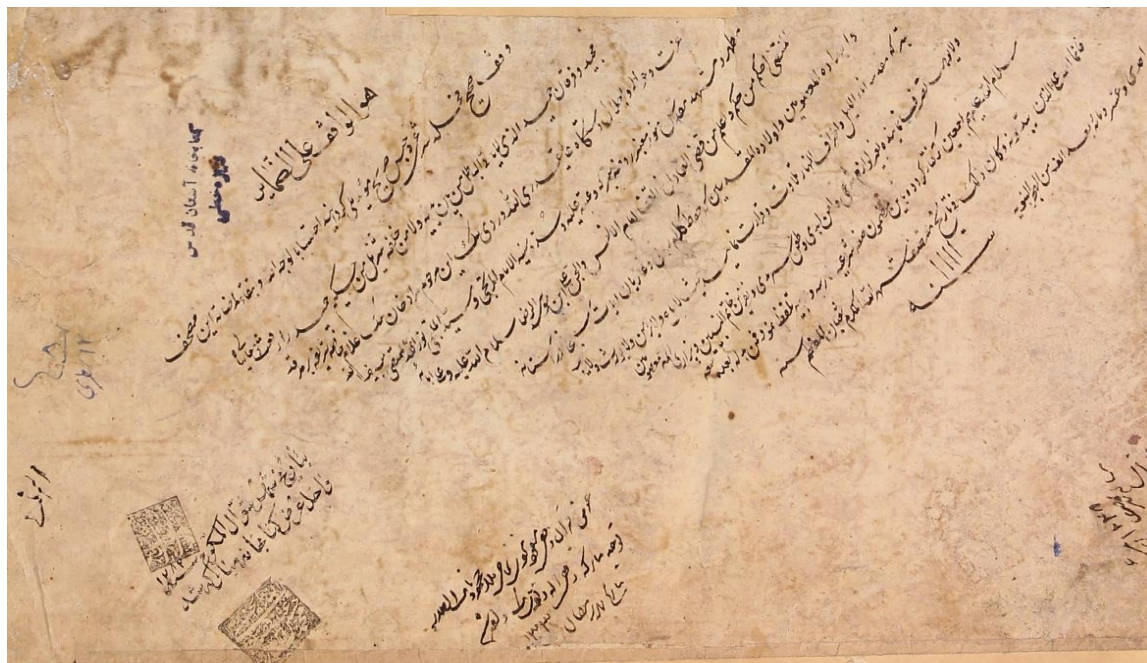

آن به زبان فارسی صحبت می‌کردند. وقف‌نامه‌ها به دلیل عمومی بودن به زبان فارسی نوشته می‌شد تا قابل خواندن برای همگان باشد و عبارات عربی و ترکی کمتر در آن مورد استفاده قرار گرفته است.

۸. اینکه در بیش از نیمی از یادداشتهای وقف قرآن هم جهت وقف و هم هدف وقف ذکر شده نشان از آن است که از نظر واقف عدم جابه‌جایی مکان موقوفه دارای اهمیت بسیار بوده و اکثراً با عبارت «بجهت روضه مبارکه امام رضا (ع)» بر مکان وقف تأکید شده است. همچنین واقف به دلیل نشان دادن اخلاص در عمل، اکثراً هدف خود را کسب رضای خداوند و طلب بخشایش از او ذکر نموده و گاه در تعداد کمی از یادداشتهای مشاهده می‌شود، هدف، با عبارت «ثواب تلاوت قرآن هدیه به روح پدر و مادر یا روح مطهر امام رضا (ع)» ذکر شده است.

۱۰. با توجه به فرهنگ شیعی رایج در عصر صفوی و اعتقادات خاص این مذهب، بیشترین وقف قرآن در ماه رمضان به دلیل اعتقاد به چندین برابر بودن ثواب تلاوت قرآن در ماه رمضان و همچنین برآوردن نیاز اماکن مذهبی و زوار به قرآن و کتب ادعیه صورت گرفته است. در ماه شوال به دلیل آنکه هیچ مناسبت خاصی نیست و بعد از ماه رمضان است و ذیقعه به دلیل آنکه اکثراً در تدارک سفر حج بوده اند تعداد وقف بسیار اندک است. به طور کلی در بیش از نیمی از وقف‌نامه‌ها، نام ماه به همراه تاریخ وقف قید شده است که نشان‌دهنده اهمیت آن از نگاه واقف است.

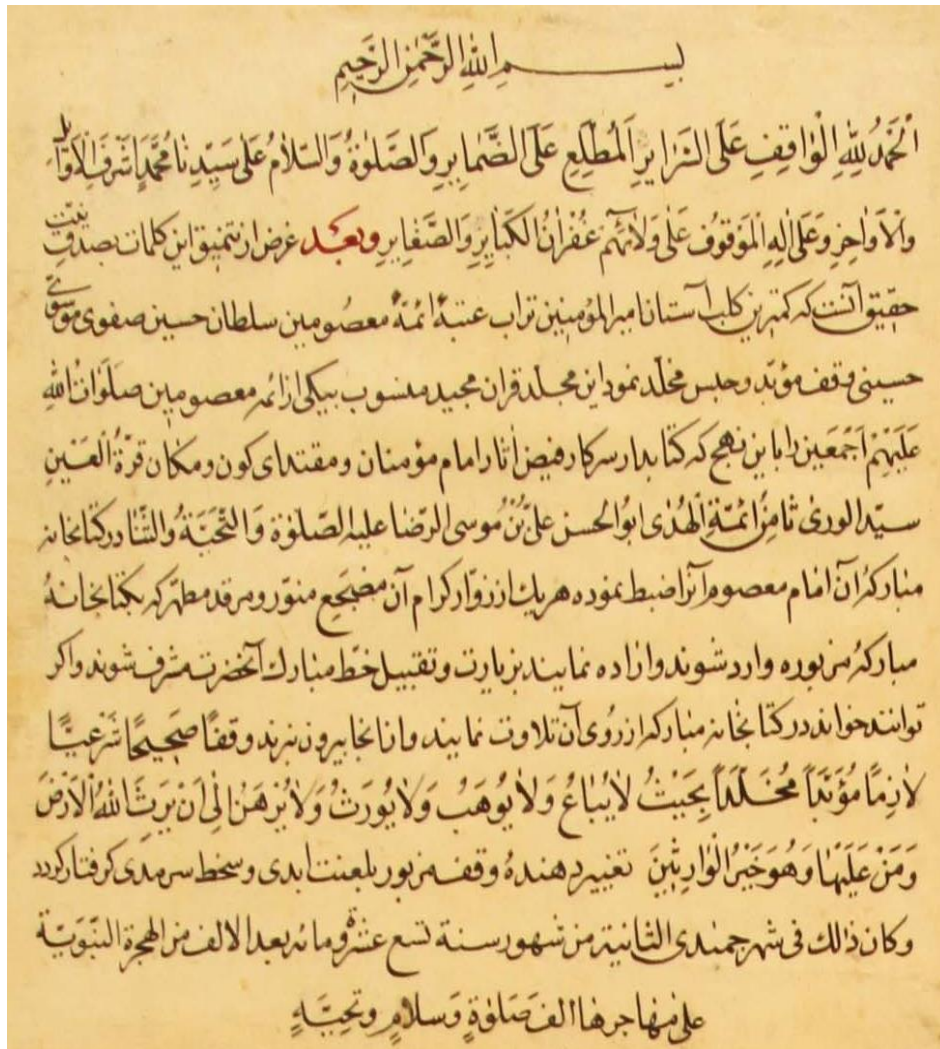
پیوست - تصاویر مدارک خطی

تصویر ۱: یادداشت وقف قرآن خطی شماره ۱۷۶۹

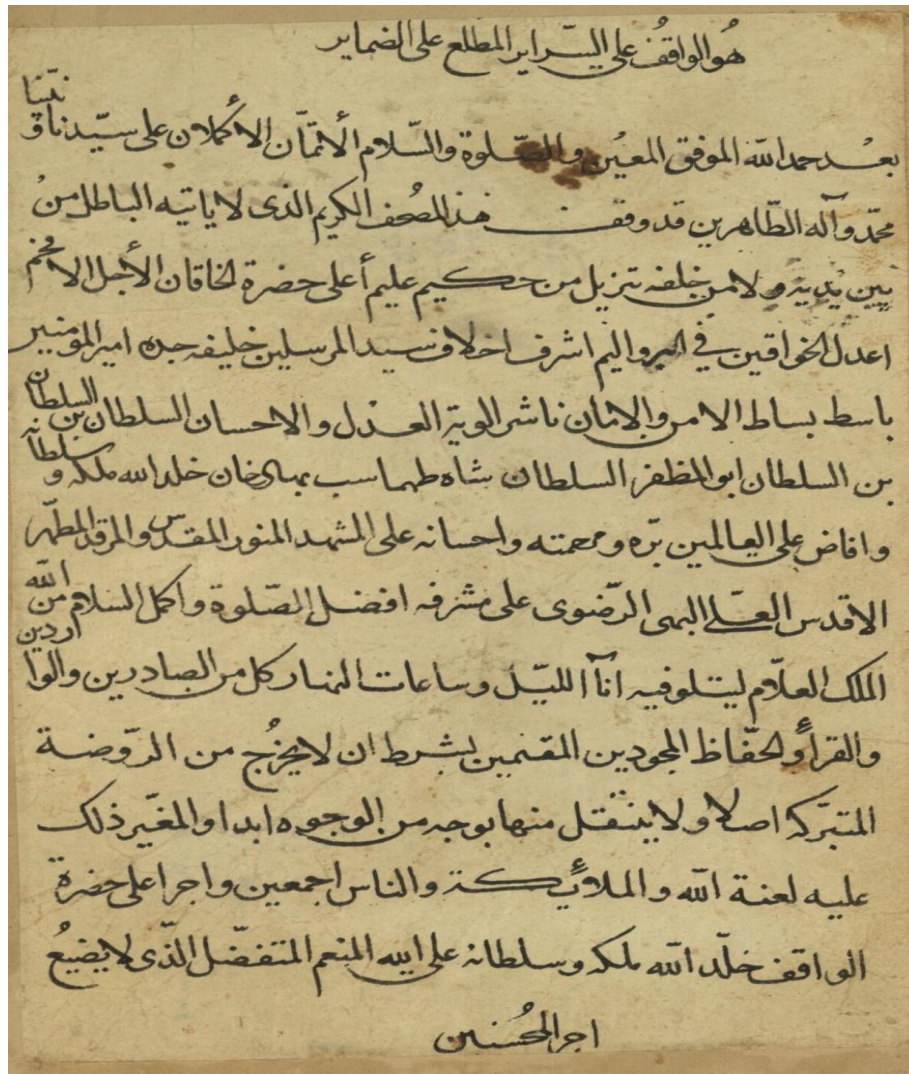

متن تصویر ۱ با نثر مسجع همراه بلاغت و فصاحت و القاب خاص بکار رفته برای واقف چنین است: «هو الواقف علی الضمائر، وقف صحیح مخلّد شرعی و حبس صریح مؤیدی گردانید احتساباً بالوجه الله و ابتغاء لمرضاته، این مصحف مجید و فرقان حمید الذی لا یأتی الباطل من بین یدیه و لا من خلفه تنزیل من حکیم مجید را رفعت عالی پناه عزت و ... اجلال دستگاه عالیقدری الله وردی بیک ابن مرحوم مرادخان بیک غلام خاصه شریفه بر مرقد مطهر و مشهد مقدس منور مقبر روضه متبرکه و عتبه علیه و سرّ سنّیه الامام المرتجی و سید الملتجی نورالله... سیف الله المنتضی احکم من حکم و اعلم من قضی العادل القضا الامام الانس و الجن علی بن موسی الرضا سلام الله علیه و علی آبائه و اجداده المعصومین و اولاده المقدسین که حفظ کلام ربانی و قاریان آیات سبحانه در آستانه متبرکه مقدسه آناء اللیل و اطراف النهار تلاوت و قرائت نمایند حیث لا بیاع و لایرهن و لایورث و لا یهب و لا یوهب، تصرف نمایند به غیر لوازم شرعی و لعن ابدی و طعن سرمدی و نفرین خاتم النبیین و بیزاری ائمه معصومین سلام الله اجمعین گرفتار گردد و باین مضمون صیغه شرعیه ... و عربیه تلفظ نمود. فمن بدّله بعد سمعه فانما ائمه علی الذین یبدّلونه. و کان ذلک فی تاریخ منتصف شهرالله المکرم شعبان المعظم سنه احدی عشر و مائه بعد الف من الهجر النبویه سنه ۱۱۱۱».

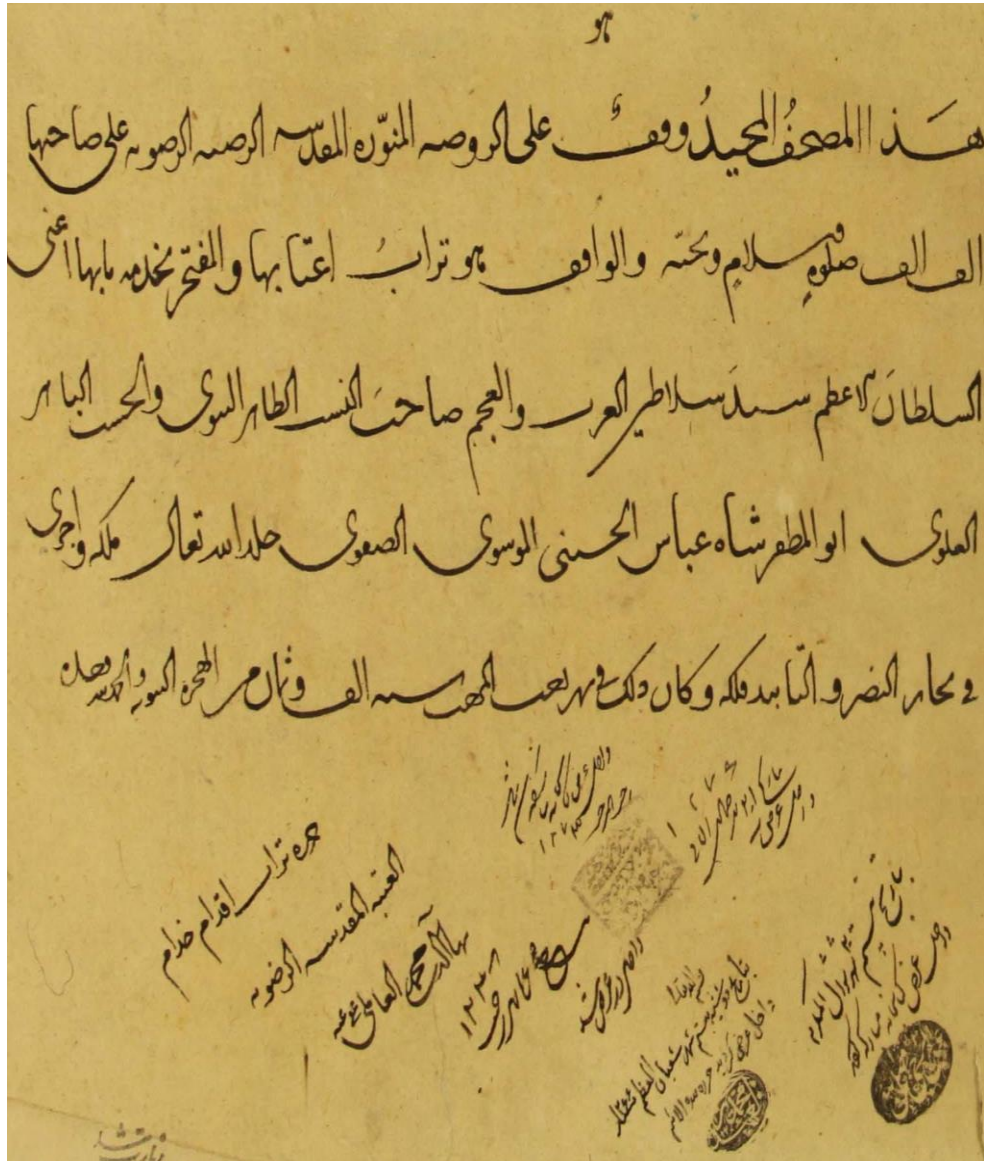
تصویر ۲: یادداشت وقف قرآن خطی شماره ۳۵

متن تصویر ۲: وقف‌نامه شاه طهماسب بهادرخان همراه با القاب فصیح و بلیغ است. عبارت آغازین «هو الواقف علی السرائر المطلع علی الضمائر»، القاب بکار رفته برای شاه «اعلیٰ حضره الخاقان الاجل الافخم اعدل الخواقین فی البرّ و البحر اشرف اخلاف سید المرسلین خلیفه جده امیرالمؤمنین باسط بساط الامن و الامان ناشر الولاية العدل و الاحسان سلطان بن سلطان ابوالمظفر السلطان شاه طهماسب بهادرخان خلدالله ملكه و سلطانه و افاض علی العالمین برّه و مرحمته و احسانه».

تصویر ۳: یادداشت وقف قرآن خطی شماره ۲۰

تصویر ۳: وقفنامه سلطان حسین صفوی با القاب حاکی از تواضع ایشان است «کمترین کلب آستان امیرالمؤمنین تراب عتبه ائمه معصومین سلطان حسین صفوی موسوی حسینی».

تصویر ۴: یادداشت وقف قرآن خطی شماره ۲۲

متن تصویر ۴ وقفنامه شاه عباس صفوی به خط شیخ بهایی با مطالب فصیح زیر است: «هو، هذا المصحف المجید وقف علی الروضه المنوره المقدسه الرضویه علی صاحبها الف الف صلوة و سلام و تحیه، والواقف هو تراب اعمتایها و المفتخر بخدمه بابها اعنی السلطان الاعظم و سلاطین العرب و العجم صاحب النسب الطاهر النبوی و الحسب الباهر العلوی ابوالمظفر شاه عباس الحسینی الموسوی الصفوی خلد الله تعالى ملكه و اجری فی بحار النصر و التأيید ملكه، و كان ذلك فی شهر رجب المرجب سنة الف وثمان من الجره النبویه و الحمد لله وحده. حرره تراب اقدام خدام العتبه المقدسه الرضویه بهاءالدین محمد العاملی عفی عنه».

فهرست منابع

- آذری، سعید (۱۳۹۰). مروری بر اصطلاحات وقف، انتشارات اسوه.
- احمدی، نزهت (۱۳۸۷). تشیع و وقف در عصر صفوی. مجله علمی - پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، ۲(۴۰)، ۷۲-۷۳
- احمدی، نزهت (۱۳۸۰). نهاد وقف، دگرگونی‌ها و کارکردهای فرهنگی - مذهبی آن در عصر صفوی، دانشگاه الزهراء، رساله دکتری
- افروند، قدیر (۱۳۸۰). وقف‌نامه‌های قرآنی. وقف میراث جاویدان، بهار و تابستان ۱۳۸۰، شماره ۳۳ و ۳۴، ص ۳۲-۵
- انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- ایران پور، صدیقه؛ ایرج جلالی؛ علی رحیمی صادقی (۱۴۰۱). وقف و اعتلای تمدن اسلامی در عصر صفوی با نگاهی به ابعاد آموزشی، فرهنگی و پزشکی. «مجله تاریخ پزشکی، دوره چهاردهم، ش ۴۷، ص ۱-۱۶
- جناتی، محمدابراهیم (۱۳۷۳). وقف از دیدگاه مبانی اسلامی. فصلنامه وقف میراث جاویدان، ۵. ۴۸-۵۱.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۲). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: سمت.
- حجازیان، محسن (۱۳۷۵). فرهنگ وقف در اسلام. مجله مشکوة، ۵۰. ۱۱۲-۱۳۱
- رحیمی فر، مهناز؛ عبدالقهار سعیداف (۱۳۹۲). «موقعیت اجتماعی واقفان در عصر صفوی به استناد وقف‌نامه‌ها». فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، شماره ۱۲، ص ۴۳-۶۳
- سجادی خوراسگانی، محمدباقر (۱۳۷۵). وقف کتاب در دوره صفوی: وقف‌نامه کتابخانه مدرسه چهارباغ اصفهان. دو ماهنامه نقد کتاب، کتابشناسی و اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی. دوره ۷، شماره ۳۸، خرداد و تیر ۱۳۷۵، ص ۱۵-۱۸
- شورمیچ، محمد (۱۳۹۵). نقش حکومت صفوی در فراز و فرود نهاد وقف. وقف میراث جاویدان، شماره ۹۳، ص ۳۷-۶۴
- صادقی، زهرا (۱۳۹۲). تاریخ ایران در عهد صفویه. تهران: پارسه.
- عبیدالکبسی، محمد (۱۳۶۴). احکام وقف در شریعت اسلام. مازندران: اداره کل حج و اوقاف و امور خیریه.
- فاضل هاشمی، سید محمدرضا (۱۳۸۱). بررسی مقررات و آئین‌نامه‌های وقف منابع کتابخانه‌ای و نقش آنها در توسعه یا محدودیت خدمات. فصلنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، ۵(۱)، ۴۹-۵۵
- محمدی خوانساری، جلیل (۱۳۹۲). دانشنامه فرهنگ لغات و اصطلاحات وقف، انتشارات اسوه.
- مؤذن علوی (۱۳۷۷). وقف و نقش آن در عدالت اجتماعی و تعدیل اقتصادی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد
- میرحسینی (۱۳۸۳). جایگاه وقف در شریعت اسلام. پایان‌نامه کارشناسی ارشد
- میرمحمدی، حمیدرضا (۱۳۸۶). نگاهی به وقف‌نامه‌های قرآنی مساجد خوانسار. مجله وقف میراث جاویدان، تابستان ۱۳۸۶، شماره ۵۸، صفحه ۳۲ تا ۳۶

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

- نوایی، عبدالحسین؛ زهت احمدی (۱۳۸۱). ساختار نهاد وقف در عصر صفوی. فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س). ۱۲(۴۲). ۲۱-۴۲
- محمدی، جلیل (۱۳۸۳). سیر مالکیت در ایران و چگونگی ثبت اسناد و املاک، ناشر جلیل محمدی.